

Δομηνικές Γεοδρόμιες

ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΑΝΔΑΚΑ ΣΤΟ ΤΟΛΕΔΟ.
ΣΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΜΙΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

DOMENIKOS THEOTOKOPOULOS: FROM CANDIA TO TOLEDO.
THE FOOTSTEPS OF A EUROPEAN JOURNEY.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / CONTENTS

- 8 Χαιρετισμός Δημάρχου Λευκωσίας, Κωνσταντίνου Γιωρκάτζη
9 Welcome by the Mayor of Nicosia, Constantinos Yiorkadjis

ΠΡΟΛΟΓΟΙ / FOREWORDS

- 10 Αναστάσιος Π. Λεβέντης, Πρόεδρος του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη
11 Anastasios P. Leventis, Chairman, The A.G. Leventis Foundation
- 12 Άγγελος Δελιβορριάς, Διευθυντής Μουσείου Μπενάκη
13 Angelos Delivorriás, Director, Benaki Museum
- 14 Λουκία Λοΐζου Χατζηγαβριήλ, Έφορος Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας
15 Loukia Loizou Hadjiavriél, Director-Head Curator, The Leventis Municipal Museum of Nicosia

ΕΙΣΑΓΩΓΗ / INTRODUCTION

- 16 Μαρία Βασιλάκη, Καθηγήτρια Βυζαντινής Τέχνης
17 Maria Vassilaki, Professor in Byzantine Art

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

- 20 Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: από τον Χάνδακα στο Τολέδο
Μαρία Βασιλάκη
- 40 Από τον Θεοτοκόπουλο στον El Greco: Σκιαγράφιση της πορείας του ζωγράφου
από τη Βενετία στη Ρώμη και το Τολέδο
Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου
- 64 Χρονολόγιο
- 68 Λήμματα καταλόγου
- 87 Βιβλιογραφία

ENGLISH CATALOGUE INTRODUCTORY ESSAYS

- 94 Domenikos Theotokopoulos: from Candia to Venice
Maria Vassilaki
- 100 From Theotokopoulos to El Greco: An outline of the artist's career,
from Venice to Rome and Toledo
Maria Constantoudaki-Kitromilides
- 110 Timeline
- 112 Entries
- 123 Bibliography

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος:
από τον Χάνδακα στη Βενετία

Μαρία Βασιλάκη

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Η εικόνα του Μουσειού Μπενάκη με τον *Ευαγγελιστή Λουκά να ζωγραφίζει την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας* και την υπογραφή «Χείρ Δομνίκου» (εικ. 1)¹ θεωρώ ότι αποτελεί την καλύτερη εισαγωγή σε ένα κείμενο που θα προσπαθήσει να περιγράψει την ατμόσφαιρα της βενετοκρατούμενης Κρήτης, και ιδιαίτερα του βενετοκρατούμενου Χάνδακα κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Πατί στην πόλη του Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο) γεννιέται ο Δομνίκος Θεοτοκόπουλος και στην ατμόσφαιρά της διαμορφώνεται ως προσωπικότητα και ως ζωγράφος. Σήμερα δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πως η υπογραφή «Χείρ Δομνίκου» (εικ. 2) στην εικόνα του Μουσειού Μπενάκη με τον ευαγγελιστή Λουκά ανήκει στον Δομνίκο Θεοτοκόπουλο.² Αυτό επιτρέπει, όχι μόνο να την εντάξουμε στην πρώιμη καλλιτεχνική του παραγωγή, αλλά και να την τοποθετήσουμε χρονικά στην περίοδο που ο Δομνίκος βρισκόταν ακόμα στην Κρήτη και συγκεκριμένα ανάμεσα στο 1560 και το 1567.

Το γεγονός ότι ο ευαγγελιστής Λουκάς είχε, σύμφωνα με την παράδοση, φιλοτεκνήσει το πρώτο πορτραίτο της Παναγίας με τον Χριστό-βρέφος όσο η Παναγία βρισκόταν ακόμα εν ζωή, καθώς και το ότι –πάντα σύμφωνα με την παράδοση– η Παναγία, ευχαριστημένη από το αποτέλεσμα, ευλόγησε τόσο το πορτραίτο-εικόνα της όσο και τον ίδιο τον ζωγράφο,³ καθιέρωσε τον Λουκά εκτός από συγγραφέα του ενός εκ των τεσσάρων ευαγγελίων της Καινής Διαθήκης και ως τον πρώτο ζωγράφο εικόνας της Παναγίας. Αυτή την παράδοση μεταφέρει στη σύνθεσή του ο Θεοτοκόπουλος, απεικονίζοντας τον ευαγγελιστή στο εργαστήριό του τη στιγμή που βάζει την τελευταία πινελιά στην εικόνα της Οδηγήτριας. Δεν ξέρουμε πώς ήταν το εργαστήριο εικόνων του ευαγγελιστή Λουκά και γενικότερα των ζωγράφων τα πρώιμα χριστιανικά χρόνια, την εποχή δηλαδή που φιλοτεκνείται η Οδηγήτρια. Αυτό που η συγκεκριμένη εικόνα κάνει φανερό είναι ότι τοποθετεί τον Λουκά στο εργαστήριο ενός ζωγράφου της εποχής του Θεοτοκόπουλου. Το δωμάτιο έχει αποδοθεί με τις αρχές της γεωμετρικής προοπτικής (εικ. 3). Οι τοίχοι φέρουν ανάγλυφη επένδυση, ενδεχομένως ξύλου, σε σκούρο πράσινο χρώμα με εμφανή αρχιτεκτονική διακόσμηση. Ο Λουκάς κάθεται σε πολυθρόνα αναγεννησιακού τύπου, ενώ κάποια από τα εργαλεία της δουλειάς του (κιβωτίδιο με χρώματα, βαζάκι ή καχύλι και πιθανόν τριπήρας για τις χρωστικές σκόνες) βρίσκονται ακουμπισμένα σε σκαμνί με υατερογοιθικά στοιχεία.

Η άσφουξη εκτέλεση σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας (εικ. 4), η οποία βρίσκεται ακουμπισμένη επάνω στο καβαλέτο του ζωγράφου, προδίδει τη μία από τις δεξιότητες του ζωγράφου: να μπορεί να αποδώσει με βυζαντινό τρόπο τόσο την εικονογραφία όσο και την τεχνολογία της εικόνας. Όμως άλλα στοιχεία του ίδιου έργου προδίδουν την άλλη δεξιότητα του ζωγράφου: να ζωγραφίζει, τόσο εικονογραφικά όσο και τεχνολογικά, σύμφωνα με τη δυτική παράδοση. Οι Κρητικοί ζωγράφοι είχαν από νωρίς αναπτύξει την ικανότητα να ανταποκρίνονται στις παραγγελίες που λάμβαναν για να εκτελέσουν έργο, είτε σύμφωνα με τη βυζαντινή, είτε σύμφωνα με τη δυτική παράδοση, δηλαδή είτε *alla maniera greca* είτε *alla maniera latina*, όπως ονομάζονταν τα σχετικά έγγραφα της εποχής. Για να κατανοήσουμε αυτό το γεγονός, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στο νησί της Κρήτης. Από το 1210, ως επακόλουθο της Δ΄ Σταυροφορίας, της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204) και της κατάλυσης του βυζαντινού κράτους, η Κρήτη θα πάψει να αποτελεί επαρχία του Βυζαντίου και θα γίνει βενετική κτήση (εικ. 5), το *Regno di Candia* (Βασίλειο του Χάνδακα).⁴ Θα παραμείνει υπό βενετική κυριαρχία μέχρι το 1669, και αυτοί οι αιώνες συνύπαρξης των Κρητικών με τους Βενετούς θα οδηγήσουν στη σταδιακή προσέγγιση των δύο λαών, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα του νησιού. Οι Κρητικοί ήρθαν σε επαφή με τον τρόπο ζωής των Βενετών και επηρεάστηκαν από αυτόν. Ζούσαν σε πόλεις οργανωμένες σύμφωνα με τα δυτικά πολεοδομικά πρότυπα και

οκυρωμένες με τείχη σχεδιασμένα από τον Βερονέζο αρχιτέκτονα Michele Sammicheli. Ήδη από τον 13ο αιώνα είχαν αναπτύξει εμπορικές συναλλαγές με τους Βενετούς, οι οποίες προετοίμασαν το έδαφος για συγκλίσεις στο πολιτικό, πολιτιστικό και κοινωνικό επίπεδο. Η κοινωνία των κρητικών πόλεων του 15ου, και ιδιαίτερα του 16ου και του 17ου αιώνα, είχε ως βασικό της χαρακτηριστικό την κοινωνική συνοχή. Σε αυτήν καθοριστικό ρόλο έπαιξε η Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) και η διάλυση του βυζαντινού κράτους. Η ευμάρεια του νησιού δημιούργησε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για να μετατραπεί η Κρήτη στο σπουδαιότερο καλλιτεχνικό κέντρο του ορθόδοξου κόσμου.

Ο μεγάλος αριθμός κρητικών φορητών εικόνων που έχουν σωθεί δείχνει την εντυπωσιακή αύξηση της παραγωγής που παρατηρείται από τον 15ο αιώνα και μετά. Όπως ήταν φυσικό, η οικονομική ανάπτυξη του νησιού δημιούργησε και περισσότερους και πλουσιότερους παραγγελιοδότες, που δεν ήταν μόνο οι Κρητικοί αλλά και οι Βενετοί της Κρήτης. Παράλληλα, ο δρόμος άνοιξε και οι κρητικές εικόνες έφταναν, όχι μόνο στη Βενετία, αλλά και σε ολόκληρη την Ιταλία, ακόμα και μέχρι τη Φλάνδρα. Την αύξηση στην παραγωγή κρητικών εικόνων επηρέασε και το γεγονός ότι οι εικόνες, εκτός από αντικείμενα θρησκευτικής λατρείας και ευλάβειας, αντιμετωπιζόνταν και ως έργα τέχνης με αυθόρμητη καλλιτεχνική αξία. Δεν προσρίζονταν μόνο για το ιδιωτικό εικονοστάσι, αλλά, όπως πληροφορούμαστε από έγγραφα της εποχής, κοσμούσαν και διάφορους χώρους στα σπίτια πλούσιων αστών του Χάνδακα. Στενά συνδεδεμένο με αυτή τη διάσταση των εικόνων είναι και το φαινόμενο του συλλεκτισμού, που τώρα κάνει την εμφάνισή του και στην Κρήτη, όπως μας πληροφορούν και πάλι έγγραφα της εποχής.

Η εκμάθηση και η διδασκαλία της ζωγραφικής αποκτούν οργανωμένη μορφή, όπως φαίνεται από τις συμβάσεις μαθητείας, δηλαδή τα ιδιωτικά συμφωνητικά που συντάσσονται από τους νοταρίους και υπογράφονται από τον ζωγράφο και τον γονέα ή κηδεμόνα του νεαρού μαθητή, και συμπληρώνουν την εικόνα ενός κατοχυρωμένου επαγγέλματος.⁵ Η διάρκεια της μαθητείας κυμαινόταν από πέντε μέχρι δέκα χρόνια και εξαρτιόταν από την ηλικία και την ικανότητα του μαθητή. Ο ζωγράφος αναλάμβανε την υποχρέωση να διδάξει την τέχνη της ζωγραφικής στον μαθητή του μέσα στον καθορισμένο από τη σύμβαση χρόνο, ή στην αντίθετη περίπτωση να πληρώσει πρόστιμο. Επίσης, αναλάμβανε τις δαπάνες διατροφής, ένδυσης και υπόδησης του μαθητή του, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις ήταν υποχρεωμένος να του καταβάλει και μισθό. Με το τέλος της περιόδου της μαθητείας κοντά στον ζωγράφο-δάσκαλο, ο μαθητευόμενος μεταπηδούσε στην τάξη των *lanorante* και ύστερα από πάροδο δύο ετών γινόταν μάιτρος. Μέσα από αυτή τη διαδικασία κατοχυρωνόταν η επαγγελματική ταυτότητα του ζωγράφου. Ο τίτλος του μάιτρου προσέδιδε κύρος στον φέροντα μαζί με τη δυνατότητα να αναλαμβάνει παραγγελίες εικόνων και να δέχεται μαθητές. Στοιχείο της κατοχύρωσης του επαγγέλματος των Κρητικών ζωγράφων αποτελεί και το γεγονός ότι ήταν οργανωμένοι σε συντεχνία ή αδελφότητα, τη *Scuola ò Confraternità di San Luca dei pittori*.⁶

Οι Κρητικοί ζωγράφοι είχαν τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με τη δυτικοευρωπαϊκή τέχνη ζώντας στην πόλη του Χάνδακα. Υπάρχουν αρχειακές μαρτυρίες για την παρουσία πινάκων, θρησκευτικής και κοσμικής θεματογραφίας, είτε σε θρησκευτικά ιδρύματα είτε σε ιδιωτικές κατοικίες της πρωτεύουσας της Κρήτης, τον Χάνδακα. Πολύ σημαντικές πληροφορίες πάνω στο θέμα προσφέρει η έκθεση που συνέταξε ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος Κρήτης Λουκάς Stella (1623-1632), ύστερα από επιθεώρηση των καθολικών ναών και μονών του Χάνδακα το 1625.⁷ Για παράδειγμα, στην έκθεση αυτή αναφέρεται η πληροφορία ότι στο μοναστήρι του Αγίου Φραγκίσκου βρισκόταν πίνακας του Giovanni Bellini και του Palma il Vecchio, όπως επίσης και έργα αποδιδόμενα στον Ραφαήλ και στον Τισιανό, καθώς και ότι στο κεντρικό αλτάρι του καθεδρικού ναού του Αγίου Τίτου υπήρχε πίνακας του Τιτορέττο.⁸

Ένας άλλος τρόπος γνωριμίας των Κρητικών ζωγράφων με τη δυτική τέχνη ήταν μέσω των χαρακτικών που κυκλοφορούσαν από τον 16ο αιώνα, όχι μόνο μεμονωμένα αλλά και μέσω οργανωμένου εμπορίου.⁹

ρητικές εικόνες και σε τοιχογραφημένες παραστάσεις του 16ου αιώνα εντοπίζουμε συχνά δάνεια από κριτικά, είτε με τη μορφή επιμέρους εικονογραφικών στοιχείων, είτε με τη μορφή ολόκληρων συνθέσεων. Για παράδειγμα, ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης Στρελίτζας-Μπαθάς (α΄ μισό 16ου αιώνα) δανείζεται κεία από χαλκογραφίες του Marcantonio Raimondi (περ. 1480-1534) στις τοιχογραφίες του καθολικού μονής Μεγίστης Λαύρας (1535) και της μονής Στουρονικήτα (1546) στο Άγιον Όρος. Συγκεκριμένα, η σύνθεση της *Βρεφοκτονίας* δανείστηκε στοιχεία από χαλκογραφία του Raimondi με το ίδιο θέμα σε όριο του Ραφαήλ.¹⁰ Επίσης, για την παράσταση με την *Ανάβαση του Χριστού στον Σταυρό* χρησιμοποίησε χαλκογραφία και πάλι του Raimondi με τον *Θρίαμβο Ρωμαίου αξιωματούχου*.¹¹

Σύγχρονος του Θεοτοκόπουλου Κρητικός ζωγράφος, Μιχαήλ Δαμασκνός (περ. 1530/1535-1592/1593), ερεί στις εικόνες του πλήθος εικονογραφικών στοιχείων, τόσο από έργα της δυτικής ζωγραφικής, και από δυτικά χαρακτηριστικά. Στην εικόνα του με τον *Μυστικό Δείπνο* (1585-1591), που φυλάσσεται Συλλογή Εικόνων της Αγίας Αικατερίνης στο Ηράκλειο, τοποθετεί τη σύνθεση στο εσωτερικό κτίσματος οντος χρήση της γεωμετρικής προοπτικής. Οι στάσεις πολλών από τους αποστόλους αντιγράφονται χαλκογραφίες του Raimondi και του Cornelis Cort.¹²

Σύγχρονος του Θεοτοκόπουλου Κρητικός ζωγράφος Γεώργιος Κλάντζας (περ. 1535/1540-1608) ερεί για τη σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας σε εικόνες και τρίπτυχα του¹³ το θαλάσσιο τέρας Κολάσεως με το ανοιγμένο στόμα από χαλκογραφία του Giovanni Battista Fontana,¹⁴ που σιμοποιήθηκε και σε ξυλογραφία του Dürer.¹⁵ Το ίδιο στοιχείο θα χρησιμοποιήσει και ο Θεοτοκόπουλος σκηνές από τη Δευτέρα Παρουσία στη σύνθεση της *Στέφης στρατιώτη από τον Χριστό* (εικ. 15) κίριπυχο της Μόδενας,¹⁶ καθώς και στη σύνθεση της *Αλληγορίας της Ιεράς Συμμαχίας* στον πίνακα Escorial,¹⁷ και στη μικρότερη παραλλαγή του στην Εθνική Πινακοθήκη του Λονδίνου.¹⁸

Στην εικόνα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου με τον *Ευαγγελιστή Λουκά* ο ημίγυμνος άγγελος που κατεβαίνει τον ουρανό για να στεφανώσει τον ζωγράφο αντιγράφει ημίγυμνη Νίκη από χαλκογραφία (εικ. 6) Γιωνάννι Battista d'Angheli.¹⁹ Αλλά και ο τρόπος της απόδοσης της στάσης του σώματος του Λουκά σιμοποιεί ως πρότυπο για το πάνω τμήμα του κορμού το σώμα αποστόλου από χαλκογραφία (εικ. 7) Raimondi με τον *Μυστικό Δείπνο*,²⁰ ενώ για το κάτω τμήμα του κορμού χαλκογραφία (εικ. 8) του Giulio asone με την Αθηνά να ζωγραφίζει το πορτραίτο του Φραγκίσκου Α΄, βασιλιά της Γαλλίας.²¹

Συχνός ότι ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, ενώ βρισκόταν ακόμα στον Χάνδακα, χρησιμοποιούσε για συνθέσεις του στοιχεία από ιταλικές χαλκογραφίες γίνεται φανερό και στα άλλα έργα που φέρουν υπογραφή του και έχουν εντοχθεί στην κρητική περίοδο της καλλιτεχνικής του δημιουργίας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για την εικόνα με την *Κοίμηση της Θεοτόκου*, που σήμερα φυλάσσεται στον ομώνυμο της Ερμούπολης της Σύρου (αρ. κατ. 1) και για τον πίνακα με την *Προσκύνηση των Μάγων* (αρ. κατ. 2) Μουσείου Μπενάκη. Στα σχετικά λήμματα του παρόντος καταλόγου γίνεται λεπτομερής αναφορά συγκεκριμένες χαλκογραφίες από τις οποίες αντλεί εικονογραφικά στοιχεία για τις δύο συνθέσεις ο Θεοτοκόπουλος. Εδώ θα κάνω μόνο μια απλή αναφορά στο θέμα. Στην *Κοίμηση της Θεοτόκου*, αποτελεί μια καθαρά βυζαντινή σύνθεση, δανείζεται στοιχεία από χαλκογραφίες, όπως για το μεσαίο στήθος με τις τρεις ανάγλυφες ημίγυμνες γυναικείες μορφές μπροστά από τη νεκρική κλίνη της Παναγίας (εικ. 9), προέρχεται από χαρακτηριστικό (εικ. 10) του Marcantonio Raimondi.²² Στην *Προσκύνηση των Μάγων* ο Θεοτοκόπουλος απομακρύνεται από τη βυζαντινή παράδοση και επεξεργάζεται μια σύνθεση εξ ολοκλήρου ημιμένη στη χρήση χωρικών, όπως του Marco d'Angheli (εικ. 11) από οξυγραφία του Andrea Schiavone ο σύμπλεγμα Παναγίας και Βρέφους (εικ. 12)²³ και του Parmigianino (εικ. 13) για τον στρατιώτη με σμένη την πλάτη (εικ. 14).²⁴

Σε κρητικές εικόνες και σε τοιχογραφημένες παραστάσεις του 16ου αιώνα εντοπίζουμε συχνά δάνεια από χαρακτηριστικά, είτε με τη μορφή επιμέρους εικονογραφικών στοιχείων, είτε με τη μορφή ολόκληρων συνθέσεων. Για παράδειγμα, ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης Στρελιτζας-Μπαθός (α΄ μισό 16ου αιώνα) δανείζεται στοιχεία από χαλκογραφίες του Marcantonio Raimondi (περ. 1480-1534) στις τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Μεγίστης Λαύρας (1535) και της μονής Σταυρονικήτα (1546) στο Άγιον Όρος. Συγκεκριμένα, για τη σύνθεση της Βρεφθοκτονίας δανείστηκε στοιχεία από χαλκογραφία του Raimondi με το ίδιο θέμα σε σχέδιο του Ραφαήλ.¹⁹ Επίσης, για την παράσταση με την *Ανάβαση του Χριστού στον Σταυρό* χρησιμοποίησε χαλκογραφία και πάλι του Raimondi με τον *Θρίαμβο Ρωμαίου αξιωματούχου*.¹¹

Ο σύγχρονος του Θεοτοκόπουλου Κρητικός ζωγράφος, Μιχαήλ Δαμασκηνός (περ. 1530/1535-1592/1593), υιοθετεί στις εικόνες του πλήθος εικονογραφικών στοιχείων, τόσο από έργα της δυτικής ζωγραφικής, όσο και από δυτικά χαρακτηριστικά. Στην εικόνα του με τον *Μυστικό Δείπνο* (1585-1591), που φυλάσσεται στη Συλλογή Εικόνων της Αγίας Αικατερίνης στο Ηράκλειο, τοποθετεί τη σύνθεση στο εσωτερικό κτίσματος κάνοντας χρήση της γεωμετρικής προοπτικής. Οι στάσεις πολλών από τους αποστόλους αντιγράφονται από χαλκογραφίες του Raimondi και του Cornelis Cort.¹²

Ο επίσης σύγχρονος του Θεοτοκόπουλου Κρητικός ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (περ. 1535/1540-1608) δανείζεται για τη σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας σε εικόνες και τρίπτυκά του¹³ το θαλάσσιο τέρας της Καλόσεως με το ανοιγμένο στόμα από χαλκογραφία του Giovanni Battista Fontana,¹⁴ που χρησιμοποιήθηκε και σε ξυλογραφία του Dürer.¹⁵ Το ίδιο στοιχείο θα χρησιμοποιήσει και ο Θεοτοκόπουλος στις σκηνές από τη Δευτέρα Παρουσία στη σύνθεση της *Στέψης στρατιώτη από τον Χριστό* (εικ. 15) στο τρίπτυχο της Μόδενας,¹⁶ καθώς και στη σύνθεση της *Αλληγορίας της Ιεράς Συμμαχίας* στον πίνακα του Escorial.¹⁷ και στη μικρότερη παραλλαγή του στην Εθνική Πινακοθήκη του Λονδίνου.¹⁸

Στην εικόνα του Δομνίκου Θεοτοκόπουλου με τον *Ευαγγελιστή Λουκά* ο ημίγυμνος άγγελος που κατεβαίνει από τον ουρανό για να στεφανώσει τον ζωγράφο αντιγράφει ημίγυμνη Νίκη από χαλκογραφία (εικ. 6) του Giovanni Battista d'Angeli.¹⁹ Αλλά και ο τρόπος της απόδοσης της στάσης του σώματος του Λουκά χρησιμοποιεί ως πρότυπο για το πάνω τμήμα του κορμού το σώμα αποστόλου από χαλκογραφία (εικ. 7) του Raimondi με τον *Μυστικό Δείπνο*,²⁰ ενώ για το κάτω τμήμα του κορμού χαλκογραφία (εικ. Β) του Giulio Bonasone με την Αθηνά να ζωγραφίζει το πορτραίτο του Φραγκίσκου Α΄, βασιλιά της Γαλλίας.²¹

Το γεγονός ότι ο Δομνίκος Θεοτοκόπουλος, ενώ βρισκόταν ακόμα στον Χάνδακα, χρησιμοποιούσε για τις συνθέσεις του στοιχεία από ιταλικές χαλκογραφίες γίνεται φανερό και στα άλλα έργα που φέρουν την υπογραφή του και έχουν ενταχθεί στην κρητική περίοδο της καλλιτεχνικής του δημιουργίας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για την εικόνα με την *Κοίμηση της Θεοτόκου*, που σήμερα φυλάσσεται στον ομώνυμο ναό της Ερμούπολης της Σύρου (αρ. κατ. 1) και για τον πίνακα με την *Προσκύνηση των Μάγων* (αρ. κατ. 2) του Μουσείου Μπενάκη. Στα σχετικά λήμματα του παρόντος καταλόγου γίνεται λεπτομερής αναφορά στις συγκεκριμένες χαλκογραφίες από τις οποίες αντλεί εικονογραφικά στοιχεία για τις δύο συνθέσεις του ο Θεοτοκόπουλος. Εδώ θα κάνω μόνο μια απλή αναφορά στο θέμα. Στην *Κοίμηση της Θεοτόκου*, που αποτελεί μια καθαρά βυζαντινή σύνθεση, δανείζεται στοιχεία από χαλκογραφίες, όπως για το μεσαίο κρηπίδιο με τις τρεις ανάγλυφες ημίγυμνες γυναικείες μορφές μπροστά από τη νεκρική κλίνη της Παναγίας (εικ. 9), που προέρχεται από χαρακτηριστικό (εικ. 10) του Marcantonio Raimondi.²² Στην *Προσκύνηση των Μάγων* ο Θεοτοκόπουλος απομακρύνεται από τη βυζαντινή παράδοση και επεξεργάζεται μια σύνθεση εξ ολοκλήρου στηριγμένη στη χρήση χαρακτηριστικών, όπως του Marco d'Angeli (εικ. 11) από ξυλογραφία του Andrea Schiavone για το σύμπλεγμα Παναγίας και Βρέφους (εικ. 12)²³ και του Parmigianino (εικ. 13) για τον στρατιώτη με γυρισμένη την πλάτη (εικ. 14).²⁴

Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος ανήκε σε εύπορη οικογένεια του Χάνδακα. Ο πατέρας του, Γεώργιος, αναφέρεται ως *sprettabile* σε έγγραφο του 1574, ενώ είχε ήδη πεθάνει.²⁵ Απέκτησε δύο παιδιά, τον Μανούσο, που ήταν ο πρωτότοκος, και τον Δομήνικο. Το έτος της γέννησης του Δομήνικου συνάγεται από αναφορά που ο ίδιος κάνει και μάλιστα δύο φορές, τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1606, κατά τη διάρκεια αντιδικίας του με τους επιτρόπους του Νοσοκομείου του Ελέους στο Ιγιέσκας (Illiescas), ότι ήταν 65 ετών. Επομένως, είχε γεννηθεί το 1541. Η παλαιότερη αναφορά στον αδελφό του Μανούσο εντοπίζεται σε έγγραφο του 1561, όπου αναφέρεται ως *βαρδιάνος* της αδελφότητας των ναυτικών του Χάνδακα.²⁶ Επομένως, ο Μανούσος ήταν ναυτικός και, όπως φαίνεται σε σχετικά έγγραφα, η ειδικότητά του ήταν εκείνη του *γραμματικού και* (*scrivano*) σε εμπορικό πλοίο.²⁷ Από τα έγγραφα της εποχής συνάγεται επίσης ότι ο Μανούσος ήταν ένας πολύ δραστήριος ναυτικός με επιτυχημένη εμπορική δραστηριότητα.

Η πρώτη πληροφορία που επέτρεψε να διαπιστώσουμε ότι ενόσω ζούσε ο Θεοτοκόπουλος στον Χάνδακα της Κρήτης ήταν «μαΐστρος σγουράφος», δηλαδή αναγνωρισμένος ζωγράφος, εντοπίστηκε το 1961 στα αρχεία της Βενετίας από τον ιστοριοδίφη Κωνσταντίνο Μέρτζιο και αποτέλεσε το θέμα ανακοίνωσής του στο Α΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο.²⁸ Συγκεκριμένα, ο Μέρτζιος εντόπισε στα κατάστιχα του νοταρίου του Χάνδακα Μιχαήλ Μαρά πωλητήριο συμβόλαιο σπιτιού, που συντάσσεται στις 6 Ιουνίου 1566, και στο οποίο ο Θεοτοκόπουλος υπογράφει ως μάρτυρας: «μαΐστρο Μένεγος Θεοτοκόπουλος σγουράφος». Το έτος κατά το οποίο ο Θεοτοκόπουλος αναφέρεται ως μαΐστρος ζωγράφος μετακινήθηκε τρία χρόνια πίσω, δηλαδή στο 1563, μέσα από μια ανακάλυψη του Νικόλαου Παναγιωτάκη.²⁹ Συγκεκριμένα, ο Παναγιωτάκης εντόπισε στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας έγγραφο που συντάχθηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 1563 και αναφέρεται σε διένεξη μεταξύ του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου και του αδελφού του Μανούσου με τον Μανέα Μπαλεσιρά, η οποία οδήγησε τους πρώτους να ζητήσουν τη μεσολάβηση του *commandator* Γιώργη Αμπρόμου. Ο τελευταίος κατ' εντολή του Δούκα της Κρήτης ζητά από τον Μπαλεσιρά να μην ενοχλεί τους Θεοτοκόπουλους. Στο έγγραφο αυτό, που έχει συνταχθεί στα λατινικά, ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος αναφέρεται ως «maestro Domenico Theotocopuli». Όλα αυτά μαρτυρούν ότι ο Δομήνικος ήταν ένας έμπειρος ζωγράφος πριν αναχωρήσει για τη Βενετία.

Η σημαντικότερη ανακάλυψη εγγράφων σχετικών με την παρουσία και δραστηριότητα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στην Κρήτη έγινε από τη Μαίρη Κωνσταντουδάκη το 1975.³⁰ Η Κωνσταντουδάκη εντόπισε στα Αρχεία της Βενετίας τρία έγγραφα. Το πρώτο συντάσσεται στις 26 Δεκεμβρίου 1566 και σε αυτό ο Δομήνικος παίρνει άδεια από τις βενετικές αρχές της Κρήτης να βάλει σε κλήρο πίνακά του με το Πάθος του Χριστού. Η εκτίμηση του έργου γίνεται την επόμενη μέρα από δύο ζωγράφους του Χάνδακα, ο ένας εκ των οποίων είναι ο γνωστός ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας.³¹ Ο ένας ορίζει την τιμή της εικόνας στα 80 δουκάτα και άλλος στα 70, δηλαδή σε πολύ υψηλές τιμές. Ο Θεοτοκόπουλος δέχεται η τιμή της εικόνας να οριστεί στο 70 δουκάτα και να κληρωθεί. Το έργο αναφέρεται στο έγγραφο ως «un quadro della Passione del nostro Signor Giesu Christo, dorato», που σημαίνει πίνακας με το Πάθος του Χριστού σε χρυσό βάθος. Η Νανώ Χατζηδάκη πρότεινε ο πίνακας με το Πάθος του Χριστού, που ο Δομήνικος ήθελε να βάλει σε κλήρο, να ταυτιστεί με εικόνα της Συλλογής Βελιμέζη (αρ. κατ. Χ), που σε παλαιές φωτογραφίες έφερε την υπογραφή ΔΟΜΗΝΗ[ΙΚΟΥ] ΘΕΟΤ[ΟΚ]ΟΠΟΥΛΟΥ Χ[ΕΙΡ].³² Τα επιχειρήματά της για μια τέτοια ταύτιση αναπτύσσονται στο σχετικό λήμμα του παρόντος καταλόγου.

Το δεύτερο έγγραφο συντάσσεται στις 12 Ιουλίου 1567 και αφορά έμμεσα στον ζωγράφο. Σε αυτό διατάσσεται η προστασία του Τζουάνε Σκλάβου, προέδρου της αδελφότητας των ζωγράφων, από τις ενοχλήσεις των Τζώρτζη Χορτάτζη, Μανούσου Θεοτοκόπουλου και Μάρκου Ασπρά. Η Κωνσταντουδάκη υποθέτει πως η ανάμιξη του Μανούσου και όχι του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου σε μια υπόθεση που αφορά στη συντεχνία των ζωγράφων ενδεχομένως υποδηλώνει ότι ο Δομήνικος βρισκόταν ήδη στη Βενετία.

Το τρίτο έγγραφο συντάσσεται στις 18 Αυγούστου 1568 και σε αυτό ο Δούκας της Κρήτης, μέσω εντολοδόχου του, διατάσσει τον Μανόλη Ντατσούρη να παραδώσει μέσα σε τρεις μέρες στον Τζώρτζη Σίδερο (ή Σιδέρη) ή Καλαποδά, τα σχέδια που παρέλαβε από τον μάιστρο Μενεγή Θεοτοκόπουλο για να του τα φέρει. Επομένως, τον Αύγουστο του 1568 ο Δομήνικος βρισκόταν αποδεδειγμένα στη Βενετία.

Αφού ο Δομήνικος είχε γεννηθεί το 1541, όταν αναχωρεί για τη Βενετία το 1567 με 1568 βρίσκεται στην ηλικία των 26-27 χρόνων. Όμως τα έργα που έχουν ενταχθεί στην κρητική περίοδο της καλλιτεχνικής του δημιουργίας είναι πολύ λίγα. Σε αυτά ίσως μπορεί να ενταχθεί και το τρίπτυχο της Μόδενας (εικ. 15, 16), παρόλο που το ερώτημα αν το ζωγράφησε ενώ βρισκόταν ακόμα στην Κρήτη ή αφού έφτασε στη Βενετία παραμένει ανοικτό. Αν δεχτούμε ως αυθεντική τη χρονολογία 1567 σε φύλλο τριπτύχου του Δήμου Ηρακλείου με τη *Βάπτιση του Χριστού* (αρ. κατ. 4), και αν επίσης δεχτούμε ότι η Βάπτιση αυτή έγινε μετά τη Βάπτιση που απεικονίζεται στο τρίπτυχο της Μόδενας και ότι αποτελεί πιο ώριμο έργο του ζωγράφου, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το τρίπτυχο της Μόδενας είναι ένα από τα τελευταία έργα που ο Θεοτοκόπουλος ζωγράφησε ενώ βρισκόταν ακόμα στην Κρήτη.³³ Όπως έχει πολύ εύστοχα διατυπωθεί, το τρίπτυχο της Μόδενας είναι ένα από τα έργα, που οριοθετεί το τέλος της κρητικής διαδρομής του Θεοτοκόπουλου και την αρχή της προσωπικής του έκφρασης σε ιδίωμα έντονα επηρεασμένο από τις μανιεριστικές τάσεις της βενετικής ζωγραφικής του 16ου αιώνα.³⁴

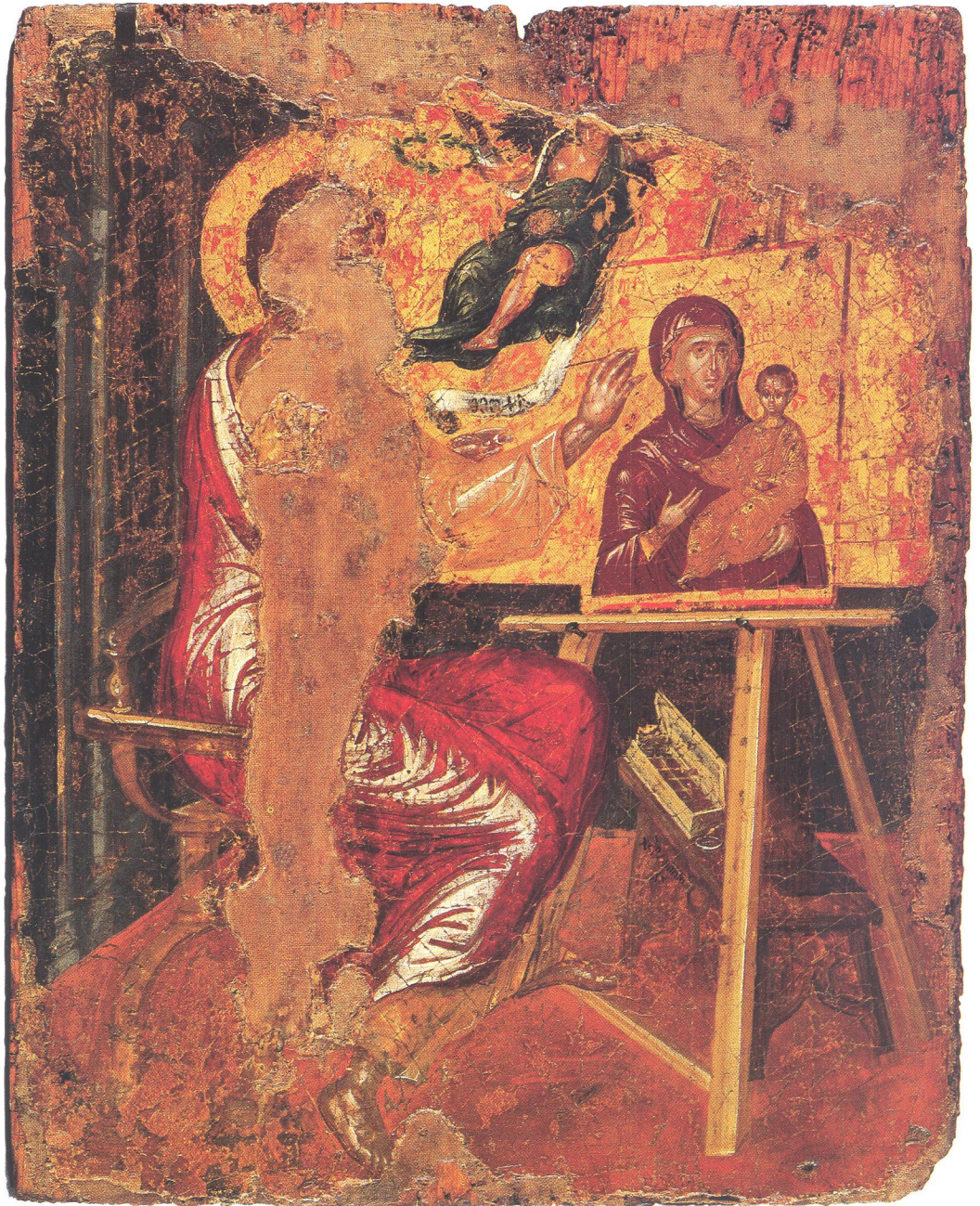
Ο *Ευαγγελιστής Λουκάς* και η *Προσκύνηση των Μάγων* του Μουσείου Μπενάκη φέρουν την υπογραφή «Χείρ Δομνίκου», που αποτελεί τύπο υπογραφής καθιερωμένο από τα βυζαντινά χρόνια. Παρόλο που θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτός ο τύπος υπογραφής με τη χρήση της λέξης «χείρ» υποδηλώνει τη θέση του ζωγράφου ως χειρώνακτα και τεχνίτη, θεωρώ ότι οι Κρητικοί ζωγράφοι που τον χρησιμοποιούν δηλώνουν περισσότερο την πρόθεσή τους να εμφανιστούν ως οι άμεσοι συνεχιστές της βυζαντινής παράδοσης. Η χρήση στην υπογραφή μόνο του μικρού ονόματος του ζωγράφου, όπως συμβαίνει με τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο (Χείρ Δομνίκου) στον 16ο αιώνα, αλλά και στον 15ο με τον ζωγράφο Άγγελο (Χείρ Άγγέλου) δεν είναι συνηθισμένη. Ένας τέτοιος τύπος υπογραφής δείχνει, το λιγότερο, αυτοπεποίθηση, ίσως και υπεροψία: ένας είναι ο ζωγράφος Δομήνικος, φαίνεται να λέει. Η υπογραφή στην εικόνα με την *Κοίμηση της Θεοτόκου* στη Σύρο, «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος ό δείξας», υπογραμμίζει τον ρόλο του ζωγράφου ως καλλιτέχνη, εμπνευστή και δημιουργού, πράγμα που βρίσκεται σε αντιστοιχία με τον τρόπο που υπογράφουν και άλλοι Κρητικοί ζωγράφοι σύγχρονοι του Θεοτοκόπουλου. Για παράδειγμα, ο Γεώργιος Κλόντζας υπογράφει εικόνα με το *Επί σοι χείρει* με τον τύπο: «Σπουδὴ καὶ κόπος Γεωργίου Κλότζα».³⁵

Δεν γνωρίζουμε από ποιον διδάχθηκε ο νεαρός Δομήνικος την τέχνη της ζωγραφικής στον Χάνδακα. Όποιος κι αν ήταν ο δάσκαλός του, ο Θεοτοκόπουλος φαίνεται ότι διδάχθηκε πολλά από τις κρητικές εικόνες των ζωγράφων του 15ου αιώνα αλλά και από τα έργα δυτικής τέχνης, που μαρτυρούνται ότι υπήρχαν στον Χάνδακα. Με τον Κρητικό ζωγράφο Άγγελο (α' μισό 15ου αιώνα) δεν τον συνδέει μόνο ο ίδιος τύπος υπογραφής (Χείρ Δομνίκου - Χείρ Άγγέλου) αλλά και το γεγονός ότι η απόδοση των αποστόλων στην *Κοίμηση της Θεοτόκου* του Θεοτοκόπουλου παραπέμπει σε εικόνες του Αγγέλου, όπως ο *Χριστός η Άμπελος* από τις Μάλλες Ιεράπετρας³⁶ και ο *Ασπασμός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου*, ολόσωμων, στην εικόνα της μονής Οδηγήτριας της Κρήτης.³⁷ Όπως και τόσοι άλλοι Κρητικοί ζωγράφοι της εποχής του, ο νεαρός Δομήνικος διδάχθηκε στην πόλη του Χάνδακα πώς να ζωγραφίζει σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση και επίσης πώς να ζωγραφίζει σύμφωνα με τη δυτική παράδοση. Ο "βυζαντινισμός" του, είτε του δίνουμε εθνικιστικές διαστάσεις είτε όχι, δεν πιστεύω ότι υπήρχε σε μεγαλύτερο βαθμό εκείνου των άλλων Κρητικών ζωγράφων της εποχής.³⁸ Όμως ήταν η βενετσιάνικη ζωγραφική που θα τον γοητεύσει και θα τον οδηγήσει στην πόλη των Δόγηδων, πρώτο σταθμό στο μακρινό ταξίδι του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

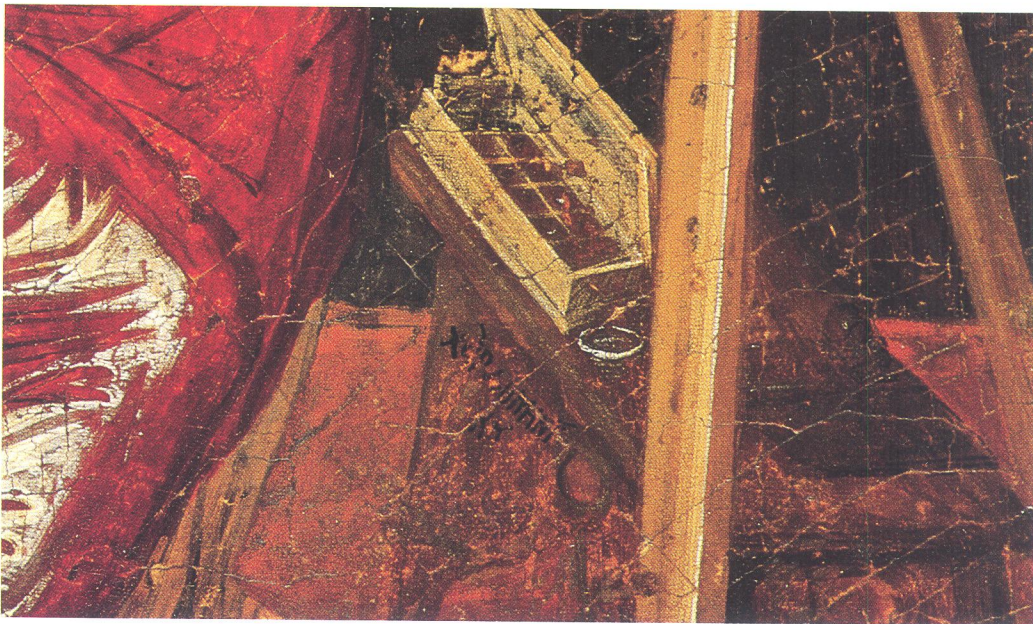
- ¹ Υπάρχει πλήθος αναφορών στη συγκεκριμένη εικόνα, οι περισσότερες των οποίων συγκεντρώνονται στο Κωνσταντουδάκη-Κιτρομπλίδου 2002, σσ. 271-86.
- ² Η εικόνα δωρήθηκε το 1956 στο Μουσείο Μπενάκη από τον διπλωμάτη και φιλότεχνο Δημήτριο Σισιλιάνο, που την είχε συμπεριλάβει στο βιβλίο του *Έλληνες αγιογράφοι μετά την Άλωση*, Αθήνα 1935, σσ. 78-79, αποδίδοντάς την διστακτικά στον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο. Ο Μανόλης Χατζηδάκης υποστήριξε ανεπιφύλακτα την απόδοση αυτή στην πρώτη δημόσια παρουσίαση της εικόνας σε ομιλία του στο Μουσείο Μπενάκη τον Μάιο του 1956. Περίληψη της ομιλίας με φωτογραφία του έργου και γραμμικό σχέδιο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ζυγός* τον Ιούνιο του 1956. Χατζηδάκης 1956, σσ. 4-5. Οι ξένοι μελετητές του έργου του Θεοτοκόπουλου αντιμετώπισαν την απόδοση αυτή με δυσπιστία. Ο Η.Ε. Wethey στη δίτομη μονογραφία του για τον Γκρέκο είχε απορρίψει την απόδοση. Wethey 1962, I, σσ. 30-32, 199, και II, σ. 246, αρ. X-400.
- ³ Η παράδοση αυτή καταγράφεται για πρώτη φορά σε βυζαντινά κείμενα, τα οποία παρόλο που εμφανίζονται ότι χρονολογούνται πριν από την Εικονομαχία (726-843), όπως το *Περί προσκυνήσεως των θείων εικόνων*, η *Επιστολή προς Θεόφιλον* και η *Επιστολή των τριών πατριαρχών προς τον βασιλέα Θεόφιλον*, στην πραγματικότητα όλα χρονολογούνται μετά τη λήξη της Εικονομαχίας το 843. Αγγελίδη & Παπαμαστοράκης 2000, σ. 377.
- ⁴ Μαλτέζου 1988, σσ. 107-61.
- ⁵ Cattapan 1966, σ. 44, έγγρ. 8. Cattapan 1972, σσ. 217-25. Santschi 1969, σσ. 34-73.
- ⁶ Κωνσταντουδάκη 1981, σσ. 123-45.
- ⁷ Παναγιωτάκης 1986, σσ. 102-08.
- ⁸ Παναγιωτάκης 1986, σσ. 102-03.
- ⁹ Για αρχαικές μαρτυρίες για την ύπαρξη δεκάδων χαλκογραφιών στην Κρήτη, βλ. Κωνσταντουδάκη 1975, σσ. 95-97.
- ¹⁰ Η διαπίστωση αυτή είχε διατυπωθεί από τον J.-P. Richter ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα (Richter 1878, σ. 208). Με το θέμα αυτό ασχολήθηκε και ο Μ. Χατζηδάκης σε δύο πολύ σημαντικά άρθρα του. Chatzidakis 1940, σσ. 147-61. Χατζηδάκης 1947, σσ. 30-35, 38-43.
- ¹¹ Τη διαπίστωση αυτή οφείλουμε στη Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομπλίδου. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομπλίδου 1991, σσ. 271-81, πίν. 132, 133β-135β.
- ¹² Ηράκλειο 1990, αρ. V, σσ. 132-35 (Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομπλίδου). Μαδρίτη - Ρώμη - Αθήνα 1999-2000, αρ. VIII, σσ. 354-55 (Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομπλίδου).
- ¹³ Βλ. για παράδειγμα την εικόνα με τη *Δευτέρα Παρουσία* (Chatzidakis 1962, αρ. 52, σσ. 79-81, πίν. 40-41. Καζανάκη-Λάππα 2005, αρ. 27, σσ. 59-60) και το τρίπτυχο με τη σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας στο δεξί εσωτερικό φύλλο (Chatzidakis 1962, αρ. 51, σσ. 77-79, πίν. 38-39. Μαδρίτη - Ρώμη - Αθήνα 1999-2000, αρ. V, σσ. 350-52 [Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομπλίδου]. Καζανάκη-Λάππα 2005, αρ. 28, σσ. 61-63), που φυλάσσονται στο Μουσείο Εικόνων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας.
- ¹⁴ Dillon 1995, σ. 236, εικ. 9.
- ¹⁵ Ηράκλειο 1990, σ. 167, εικ. 3 (Μ. Βασιλάκη-Μαυρακάκη).

- ¹⁶ Ηράκλειο 1990, σ. 167.
- ¹⁷ Μαδρίτη - Ρώμη - Αθήνα 1999-2000, αρ. 29, σσ. 398-99 (J. Álvarez Lopera).
- ¹⁸ New York - London 2003-2004, αρ. 23, σσ. 128-29 (G. Finaldi).
- ¹⁹ Ηράκλειο 1990, αρ. 2, σ. 148, εικ. 1 (Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου). Constantoudaki-Kitromilides 1995, σσ. 104-05, εικ. 10.
- ²⁰ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2002, σ. 277, εικ. 5.
- ²¹ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2002, σσ. 277-79, εικ. 3.
- ²² Fatourou-Hesychakis 1995, σσ. 46-52, εικ. 3-7. Constantoudaki-Kitromilides 1995, σσ. 102-03, εικ. 5-6. Fatourou-Hesychakis & Hesychakis 2004, σσ. 16-18, εικ. 3-6.
- ²³ Ηράκλειο 1990, αρ. 3, σ. 152, εικ. 1 (Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου). Constantoudaki-Kitromilides 1995, σ. 108, εικ. 13.
- ²⁴ Ηράκλειο 1990, αρ. 3, σσ. 152-53, εικ. 3 (Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου). Constantoudaki-Kitromilides 1995, σ. 108, εικ. 16.
- ²⁵ Το 1566 αναφέρεται ότι έχει ήδη πεθάνει. Μέρτζιος 1961-1962, σσ. 297-303. Παναγιωτάκης 1986, σ. 11.
- ²⁶ Παναγιωτάκης 1986, σ. 40.
- ²⁷ Παναγιωτάκης 1986, σ. 41.
- ²⁸ Μέρτζιος 1961-1962, σσ. 228-308.
- ²⁹ Παναγιωτάκης 1986, σ. 29.
- ³⁰ Η πρώτη δημοσίευση των εγγράφων αυτών έγινε στο περιοδικό *Θησαυρίσματα* (Constantoudaki 1975, σσ. 292-308) και η δεύτερη στο *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* (Κωνσταντουδάκη 1975-1976, σσ. 55-71).
- ³¹ Για τον ζωγράφο αυτό, βλ. Χατζηδάκης & Δρακοπούλου 1997, σσ. 83-96.
- ³² Χατζηδάκη 1997, αρ. 17, σσ. 184-227.
- ³³ Vassilaki & Cormack 2005, σσ. 234-36.
- ³⁴ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1999-2000, σ. 96.
- ³⁵ Η εικόνα φυλάσσεται στο Μουσείο Εικόνων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη Βενετία. Chatzidakis 1962, σ. 75. Καζανάκη-Λάππα 2005, αρ. 25, σ. 57.
- ³⁶ Βλ. τη φυσιογνωμική απόδοση των προσώπων των αποστόλων. Αθήνα 2010, αρ. 28, σσ. 158-59 (Μ. Μπορμπουδάκης).
- ³⁷ Βλ. την απόδοση των ενδυμάτων των αποστόλων. Αθήνα 2010, αρ. 25, σσ. 152-53 (Μ. Μπορμπουδάκης).
- ³⁸ Χατζηνικολάου 1999-2000, σσ. 61-87. Papadaki-Oekland 1995, σσ. 409-24. Τριανταφυλλόπουλος 1995, σσ. 447-62.

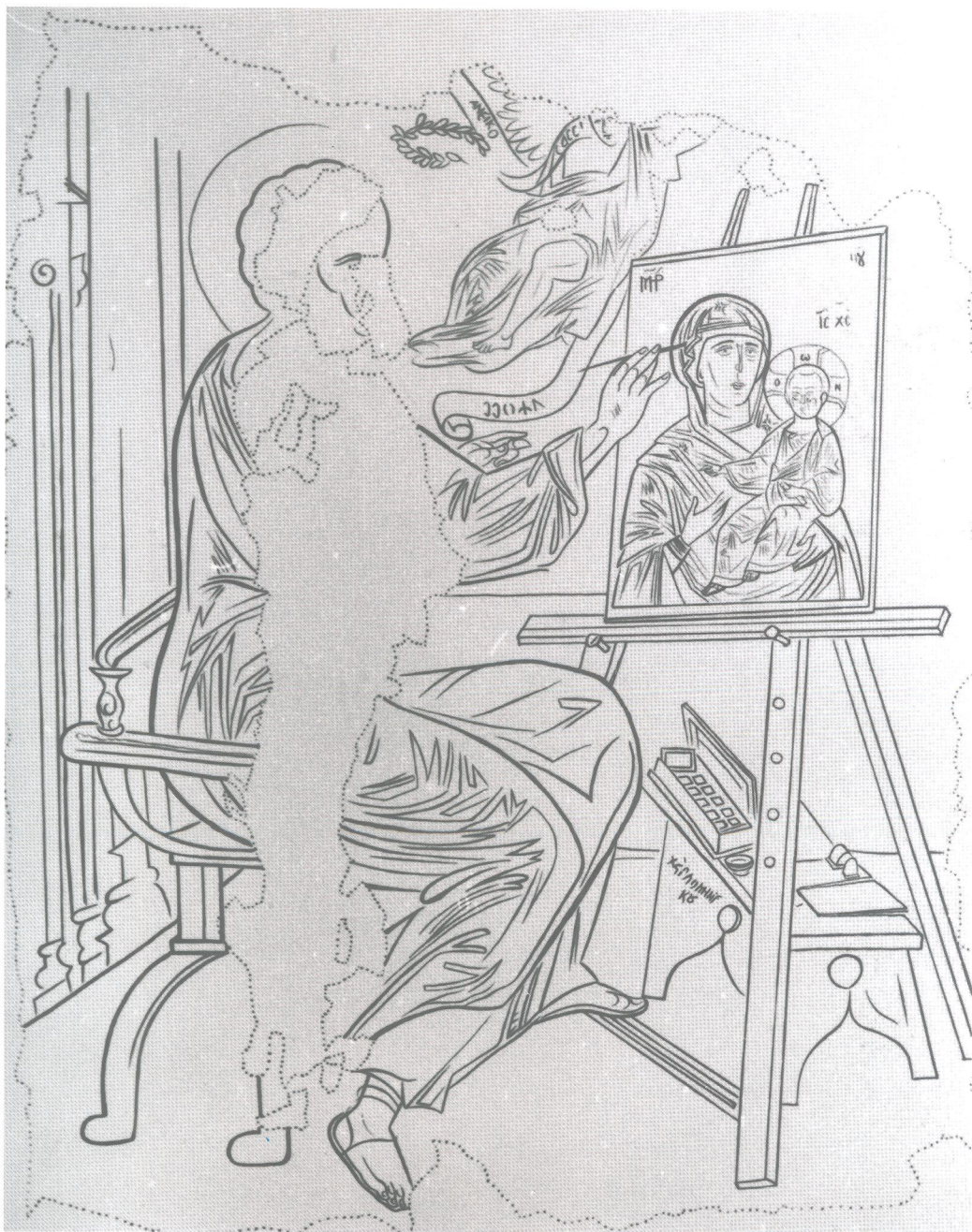

© 2012 Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα

Εικ. 1: Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, *Ο ευαγγελιστής Λουκάς ζωγραφίζει την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας*. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. εισ. 11296.

Εικ. 2: Η υλογραφή του ζωγράφου, λεπτομέρεια της εικ. 1.

Εικ. 3: Γραμμικό σχέδιο της εικ. 1 από τον Φώτη Ζαχαρίου.

Εικ. 4: Η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, λεπτομέρεια της εικ. 1.

Εικ. 5: Χάρτης της βενετοκρατούμενης Κρήτης του Τζώρτζη Σιδέρη ή Καλαποδά, 1562. Βενετία, Museo Civico Correr, Πορτολάνος 9.

Εικ. 6: Ιπτάμενη ημίγυμνη Νίκη, λεπτομέρεια από χαλκογραφία του Giovanni Battista d'Angeli.

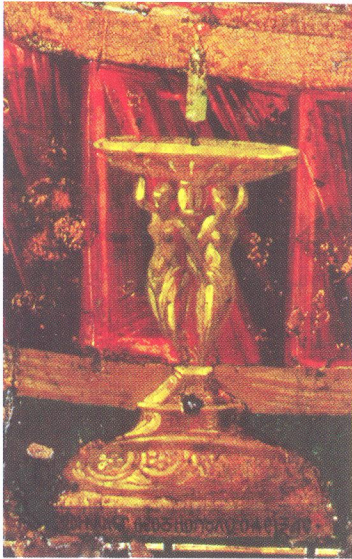

Εικ. 7: Σώμα αποστόλου, λεπτομέρεια από χαλκογραφία του Marcantonio Raimondi.

Εικ. 8: Η θεά Αθηνά ζωγραφίζει το πορταίτο του βασιλιά της Γαλλίας Φραγκίσκου Α', χαλκογραφία του Giulio Bonasone.

Εικ. 9: Κηροπήγιο, λεπτομέρεια από την εικόνα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου με την *Κοίμηση της Θεοτόκου* (αρ. κατ. 1).

Εικ. 10: Θυμιατό, από χαρακτηριστικό του Marcantonio Raimondi.

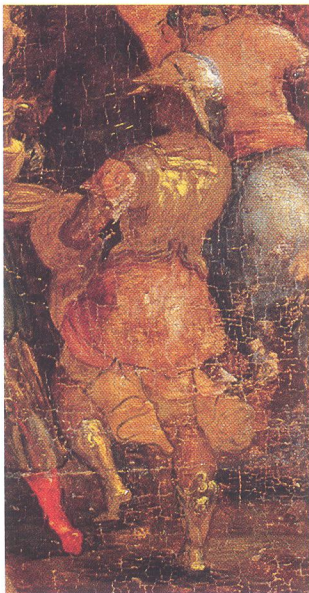
Εικ. 11: Οι Μυστικοί αρραβόνες της αγίας Αικατερίνης, χαρακτηριστικό του Marco d'Angeli από οξυγραφία του Andrea Schiavone.

Εικ. 12: Η Παναγία με το βρέφος, λεπτομέρεια από τον πίνακα με την Προσκύνηση των Μάγων του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη (αρ. κατ. 2).

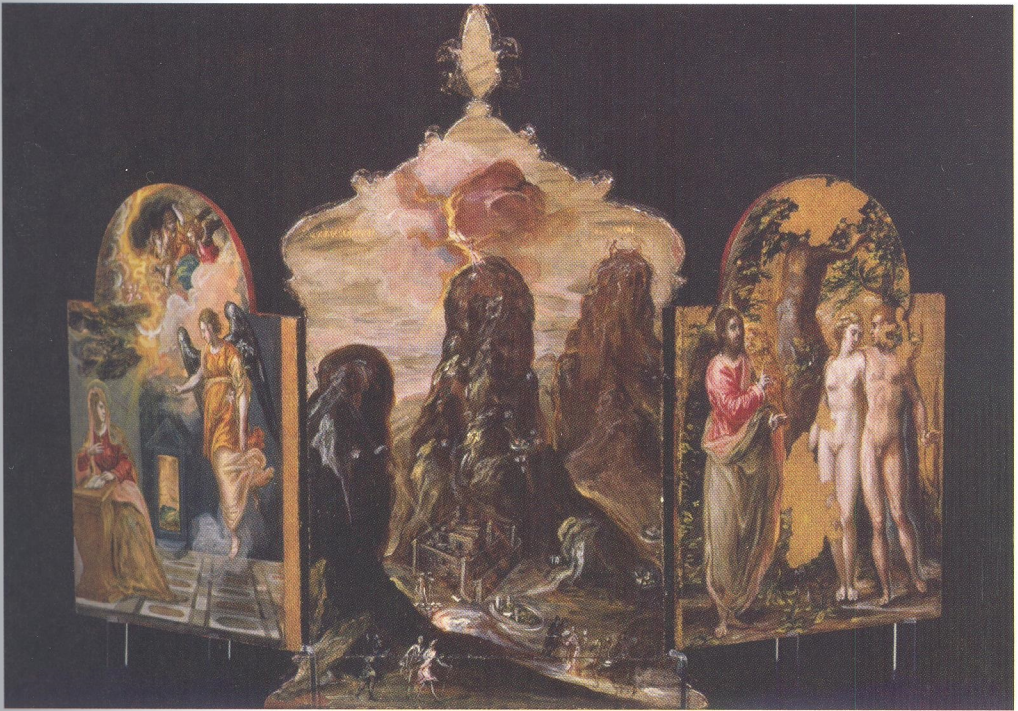
Εικ. 13: Στρατιώτης, λεπτομέρεια από χαρακτηριστικό του Parmigianino με την *Ανάσταση*.

Εικ. 14: Στρατιώτης, λεπτομέρεια από τον πίνακα με την *Προσκύνηση των Μάγων* του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη (αρ. κατ. 2).

Εικ. 15: Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Το τρίπτυχο της Μόδενας. Μόδενα, Galleria Estense (κύρια όψη).

Εικ. 16: Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Το τρίπτυχο της Μόδενας.
Μόδενα, Galleria Estense (πίσω όψη).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α

Αγγελίδη & Παπαμαστοράκης 2000:

Χ. Αγγελίδη & Τ. Παπαμαστοράκης, «Η μονή των Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριας», στο: Αθήνα 2000, σσ. 373-87.

Αθήνα 1984:

Έκθεση για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984), κατ. έκθ., Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, Οκτ. 1984 - Ιουν. 1985, Αθήνα 1984.

Αθήνα 1994:

Μ. Μπορμπουδάκης (επιμ.), *Οι Πύλες του Μυστηρίου. Θησαυροί της Ορθοδοξίας από την Ελλάδα. Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, Μουσείο Μπενάκη, Μουσείο Κανελλοπούλου*, κατ. έκθ., Εθνική Πινακοθήκη, Αθήνα 1994.

Αθήνα 1995:

Ν. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Ο Γκρέκο στην Ιταλία και η παλική τέχνη*, κατ. έκθ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, Αθήνα 1995.

Αθήνα 2000:

Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, κατ. έκθ., Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα-Μιλάνο 2000.

Αθήνα 2007:

Ν. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Ο Γκρέκο και το εργαστήριό του / El Greco y su taller*, κατ. έκθ., Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2007.

Αθήνα 2010:

Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, κατ. έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010.

Αλούπη κ.ά. 2005:

Ε. Αλούπη, Β. Πασχάλης, Στ. Στασινοπούλος, Β. Τορνάρη, Δ. Άγγλος, Α.Γ. Καρύδας, Β. Γκιώνης, Γ. Χρυσικός, «Εξέταση, ανάλυση και τεκμηρίωση της Βάπτισης του Χριστού του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου με μη καταστρεπτικές φυσικοχημικές τεχνικές», *Μουσείο Μπενάκη* 5 (2005), σσ. 87-112.

Β

Βασιλάκη & Cormack 2005:

Μ. Βασιλάκη & R. Cormack, «Το νέο απόκτημα του Δήμου Ηρακλείου: Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, *Η Βάπτιση του Χριστού*», *Μουσείο Μπενάκη* 5 (2005), σσ. 55-69.

Δ

μον. Δανιηλία κ.ά. 2005:

μοναχή Δανιηλία, Κ. Ανδρικόπουλος, Σ. Σωτηροπούλου, Ι. Καραπαναγιώτης, «Μελέτη της τεχνικής της Βάπτισης του Χριστού του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου με εφαρμογή αναλυτικών μεθόδων διάγνωσης», *Μουσείο Μπενάκη* 5 (2005), σσ. 115-33.

Davies 1999-2000:

D. Davies, «Η ανύψωση του νου προς τον Θεό: η θρησκευτική εικονογραφία του Γκρέκο και η πνευματική αναμόρφωση στην Ισπανία», στο: Μαδρίτη - Ρώμη - Αθήνα 1999-2000, σσ. 201-31.

Η

Ηράκλειο 1990:

Ν. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης*, κατ. έκθ., Εμπορικό Επιμελητήριο - Βασιλική Αγίου Μάρκου, 1 Σεπτ. - 10 Οκτ. 1990, Ηράκλειο 1990.

Κ

Καζανάκη-Λάππα 2005:

Μ. Καζανάκη-Λάππα, *Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Οδηγός του Μουσείου*, Βενετία 2005.

Κωνσταντουδάκη 1975:

Μ. Κωνσταντουδάκη, «Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων στο Χάνδακα σε έγγραφα του 16ου και του 17ου αιώνα», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), σσ. 35-136.

Κωνσταντουδάκη 1975-1976:

Μ. Κωνσταντουδάκη, «Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (el Greco) από το Χάνδακα στη Βενετία. Ανέκδοτα έγγραφα (1566-1568)», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 8 (1975-1976), σσ. 55-71.

Κωνσταντουδάκη 1981:

Μ. Κωνσταντουδάκη, «Ειδήσεις για τη συντεχνία των ζωγράφων του Χάνδακα τον 16ο αιώνα», στο: *Πεπραγμένα Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 29 Αυγ. - 3 Σεπτ. 1976)*, Αθήνα 1981, τ. 2, σσ. 123-45.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηνίδου 1991:

Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηνίδου, «Ο Θεοφάνης, ο Marcantonio Raimondi, θέματα all'antica και grottesche», στο: *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1991, τ. 1, σσ. 271-81.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηνίδου 1999-2000:

Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηνίδου, «Η ζωγραφική στην Κρήτη τον 15ο-16ο αιώνα: ο μακρύς δρόμος προς τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο και η πρώτη παραγωγή του», στο: Μαδρίτη - Ρώμη - Αθήνα 1999-2000, σσ. 89-99.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηνίδου 2002:

Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηνίδου, «Ο Άγιος Λουκάς του Θεοτοκόπουλου του Μουσείου Μπενάκη. Νέες επιστημονικές», στο: Ε. Δρακοπούλου (επιμ.), «*Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής. Στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*», *Πρακτικά Επιστημονικού Διημέρου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ - Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία (28-29 Μαΐου 1999)*, Αθήνα 2002, σσ. 271-86.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηνίδου 2007:

Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηνίδου, «Εργαστήρια καλλιτεχνών στην Κρήτη του Θεοτοκόπουλου», στο: Αθήνα 2007, σσ. 41-67 (ελλ./ισπ.).

Μ

Μαδρίτη - Ρώμη - Αθήνα 1999-2000:

J. Álvarez Lopera (επιμ.), *El Greco. Ταυτότητα και Μεταμόρφωση. Κρήτη - Ιταλία - Ισπανία*, κατ. έκθ., Μαδρίτη - Museo Thyssen-Bornemisza, 3 Φεβρ. - 16 Μαΐου 1999, Ρώμη - Palazzo delle Esposizioni, 2 Ιουν. - 19 Σεπτ. 1999, Αθήνα - Εθνική Πινακοθήκη, 18 Οκτ. 1999 - 17 Ιαν. 2000, Μιλάνο 1999.

Μαλτέζου 1988:

Χ.Α. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)», στο: Ν.Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, Ηράκλειο 1988, τ. 2, σσ. 107-61.

- Mariás 1999-2000: F. Mariás, «Η καλλιτεχνική σκέψη του Γκρέκο: από τα μάτια της ψυχής στα μάτια της λογικής», στο: Μαδρίτη - Ρώμη - Αθήνα 1999-2000, σσ. 177-200.
- Μαρίας 2001: Φ. Μαρίας, *Ο Γκρέκο και η τέχνη της εποχής του. Τα σχόλια στους Βίους του Βαζάρι* (Ηράκλειο 2001, μτφρ. 1ση. έκδ. 1992).
- Μαστορόπουλος 1983: Γ.Στ. Μαστορόπουλος, «Ενα άγνωστο έργο του Θεοτοκόπουλου», *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα, 29 Απρ. - 1 Μαΐου 1983), Πρόγραμμα και Περιλήψεις, Αθήνα 1983, σ. 53.
- Μέρτζιος 1961-1962: Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), σσ. 228-308.
- Μουρίκη 1991: Ντ. Μουρίκη, «Ο Γκρέκο και το Βυζάντιο», στο: *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης εποίει. Τετρακόσια πενήντα χρόνια της γέννησής του*, Αθήνα 1991, σσ. 10-41.

Π

- Παναγιωτάκης 1986: Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Αθήνα 1986.
- Παναγιωτάκης 1999: Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Τα νεανικά χρόνια του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Ηράκλειο 1999.
- Pita Andrade 1999-2000: J.M. Pita Andrade, «Ο Γκρέκο στην Ισπανία», στο: Μαδρίτη - Ρώμη - Αθήνα 1999-2000, σσ. 141-75.
- Purri 1995: L. Purri, «Η διπλή παραμονή του Γκρέκο στη Βενετία», στο: Αθήνα 1995, σσ. 31-38.

Σ

- Σισιλιάνος 1935: Δ. Σισιλιάνος, *Έλληνες αιογράφοι μετά την Άλωση*, Αθήναι 1935.
- Στασινόπουλος 2005: Στ. Στασινόπουλος, «Η Βάπτιση του Χριστού του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Περιγραφή - Κατάσταση - Συντήρηση», *Μουσείο Μπενάκη* 5 (2005), σσ. 71-84.

T

- Τεκμήρια 1990: Ν. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: Τεκμήρια για τη ζωή και το έργο του*, Ρέθυμνο 1990 (φωτοανατύπωση πηγών).
- Τριανταφυλλόπουλος 1995: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «"Ελληνικότητα" και "βυζαντινότητα" στο έργο του Θεοτοκόπουλου», στο: *El Greco of Crete. Proceedings* 1995, σσ. 447-62.

X

- Χατζηδάκη 1997: Ν. Χατζηδάκη, *Εικόνες της Συλλογής Βελιμέζη*, επιστ. κατ., Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1997.
- Χατζηδάκης 1947: Μ. Χατζηδάκης, «Η κρητική ζωγραφική και η ιταλική χαλκογραφία», *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947), σσ. 123-54.
- Χατζηδάκης 1950: Μ. Χατζηδάκης, «Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος και η κρητική ζωγραφική», *Κρητικά Χρονικά* 4 (1950), σσ. 371-440.
- Χατζηδάκης 1956: Μ. Χατζηδάκης, «Ενα νεανικό έργο του Θεοτοκόπουλου. Η μοναδική εικόνα με υπογραφή του», *Ζυγός* 8 (1956), σσ. 4-5.
- Χατζηδάκης 1995: Μ. Χατζηδάκης, *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης. Κείμενα 1940-1994*, Αθήνα 1995.
- Χατζηδάκης & Δρακοπούλου 1997: Μ. Χατζηδάκης & Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών αρ. 62, Αθήνα 1997.
- Χατζηνικολάου 1990: Ν. Χατζηνικολάου, «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος. 450 χρόνια από τη γέννησή του», στο: Ηράκλειο 1990, σσ. 56-111 (ελλ./αγγλ.).
- Χατζηνικολάου 1999-2000: Ν. Χατζηνικολάου, «Εθνικιστικές διεκδικήσεις του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου», στο: Μαδρίτη - Ρώμη - Αθήνα 1999-2000, σσ. 61-87.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A

- Acheimastou-Potamianou 1995: M. Acheimastou-Potamianou, «Domenicos Theotocopoulos: *The Dormition of the Virgin*, a work of the painter's Cretan period», στο: *El Greco of Crete. Proceedings* 1995, σσ. 29-44.
- Álvarez Lopera 2005: J. Álvarez Lopera, *El Greco: Estudio y catálogo*, τ. I, Μαδρίτη 2005.
- Álvarez Lopera 2007: J. Álvarez Lopera, *El Greco: Estudio y catálogo*, τ. II.1, Μαδρίτη 2007.
- Arslan 1964: E. Arslan, «Cronistoria del Greco "madonnero"», *Commentari* XV (1964), σσ. 213-31.

B

- Baltoyianni 1995: Ch. Baltoyianni, «The place of Domenicos Theotocopoulos in 16th-century Cretan painting, and the icon of Christ from Patmos», στο: *El Greco of Crete. Proceedings* 1995, σσ. 75-96.
- Barskova Vechnyak 1991: I. Barskova Vechnyak, «El Greco's *Miracle of Christ Healing the Blind*: Chronology reconsidered», *Metropolitan Museum Journal* XXVI (1991), σσ. 177-82.
- Boston 2008: S. Schroth & R. Baer (επιμ.), *El Greco to Velázquez. Art During the Reign of Philip III*, κατ. έκθ., Βοστώνη - Museum of Fine Arts και Nasher Museum of Art του Duke University, Βοστώνη 2008.
- Bury 1999: J. Bury, «An interpretation of El Greco's *Allegory*», στο: *El Greco in Italy* 1999, σσ. 173-75.

C

- Cardoso Mendes Atanazio 1995: M. Cardoso Mendes Atanazio, «Iconologia del *Seppellimento del Conte d'Orgaz*», στο: *El Greco of Crete. Proceedings 1995*, σσ. 255-58.
- Casper 2011: A.R. Casper, «Experiential vision in El Greco's *Christ Healing the Blind*», *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 74 (2011), σσ. 349-72.
- Cattapan 1968: M. Cattapan, «Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300 al 1500», στο: *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, Αθήνα 1968, τ. 3, σσ. 29-46.
- Cattapan 1972: M. Cattapan, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σσ. 202-35.
- Cellini 2010: G.A. Cellini, «Fulvio Orsini», στο: *Rome 2010*, σσ. 249-53.
- Chatzidakis 1940: M. Chatzidakis, «Marcantonio Raimondi und die post-byzantinisch-kretische Malerei», *Zeitschrift für Kunstgeschichte* LIX (1940), σσ. 147-61 / αναδημ. στο: M. Chatzidakis, *Études sur la peinture postbyzantine, Variorum Reprints*, Λονδίνο 1976, αρ. III.
- Chatzidakis 1962: M. Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Βενετία 1962.
- Chatzidakis [N.] 1998: N. Chatzidakis, «Identifying the icon of the *Passion of Christ* by El Greco in the Velimezis Collection», στο: E. Hausteine-Bartsch & N. Chatzidakis (επιμ.), *Griechische Ikonen / Greek Icons. Proceedings of the Symposium in Memory of Manolis Chatzidakis*, Recklinghausen 1998, σσ. 39-50.
- Christies 2004: *Old Master Pictures*, Christie's, Λονδίνο (8 Δεκ. 2004).
- Constantoudaki 1975: M. Constantoudaki, «Dominicos Théotocopoulos de Candie à Venise. Documents inédits (1566-1568)», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), σσ. 292-308.
- Constantoudaki-Kitromilides 1995: M. Constantoudaki-Kitromilides, «Italian influences in El Greco's early work. Some new observations», στο: *El Greco of Crete. Proceedings 1995*, σσ. 97-118.
- Constantoudaki-Kitromilides 1999: M. Constantoudaki-Kitromilides, «The Bologna *Last Supper*. A reconsideration», στο: *El Greco in Italy 1999*, σσ. 109-23.
- Constantoudaki-Kitromilides 2003: M. Constantoudaki-Kitromilides, «La *Huida a Egipto* y la producción juvenil de El Greco», στο: *El Greco* (Μαδρίτη 2003), σσ. 21-36.
- Constantoudaki-Kitromilides 2005: M. Constantoudaki-Kitromilides, «Notes on El Greco's Resurrection in Santo Domingo el Antiguo», στο: *El Greco. The First Twenty Years in Spain 2005*, σσ. 37-52.
- Constantoudaki-Kitromilides 2007a: M. Constantoudaki-Kitromilides, «Cretan painters and their workshops in 16th-century Candia: Early El Greco's professional environment», στο: *El Greco's Studio 2007*, σσ. 1-29.
- Constantoudaki-Kitromilides 2007β: M. Constantoudaki-Kitromilides, «Talleres artísticos en la Creta de Theotokopoulos», στο: Αθήνα 2007, σσ. 41-67 (ελλ./ισπ.).
- Cormack & Vassilaki 2005: R. Cormack & M. Vassilaki, «*The Baptism of Christ*. New light on early El Greco», *Apollo* 80 (2005), σσ. 34-41.

D

- Davies 1984: D. Davies, «El Greco and the spiritual reform movements in Spain», στο: J. Brown & J.M. Pita Andrade (επιμ.), *El Greco. Italy and Spain. Studies in the History of Art* αρ. 13, National Gallery of Art, Ουάσιγκτον 1984, σσ. 57-74.
- Davies 1990: D. Davies, «The influence of Christian Neo-Platonism on the art of El Greco», στο: Ηράκλειο 1990, σσ. 20-55.
- Davies 1995: D. Davies, «The Byzantine legacy in the art of El Greco», στο: *El Greco of Crete. Proceedings 1995*, σσ. 425-45.
- Davies 1996: D. Davies, «Unravelling the meaning of El Greco's *Laocoön*», στο: *Recognition: Essays Presented to Edmund Fryde*, Aberystwyth 1996, σσ. 275-350.
- Davies 2003-2004: D. Davies, «El Greco's religious art: The illumination and quickening of the spirit», στο: *New York - London 2003-2004*, σσ. 45-71.
- Davies 2005: D. Davies, «From the letter to the spirit: Levels of meaning in the *Burial of the Count of Orgaz*», στο: *El Greco of Crete. Proceedings 1995*, σσ. 123-49.
- Davies 2007: D. Davies, «El Grecos' scheme of decoration in Santo Domingo el Antiguo: The creative process», στο: *El Greco's Studio 2007*, σσ. 83-134.
- Dillon 1995: G. Dillon, «El Greco e l'incisione veneta. Precisazioni e novità», στο: *El Greco of Crete. Proceedings 1995*, σσ. 229-49.

E

- Edinburgh 1989: D. Davies (επιμ.), *El Greco. Mystery and Illumination*, κατ. έκθ., National Gallery of Scotland, Εδιμβούργο 1989.
- El Greco. *The First Twenty Years in Spain* 2005: N. Hadjinicolaou (επιμ.), *El Greco. The First Twenty Years in Spain. Proceedings of the International Symposium (Ρέθυμνο, 22-24 Οκτ. 1999)*, Ρέθυμνο 2005.
- El Greco's Studio 2007: N. Hadjinicolaou (επιμ.), *El Greco's Studio. Proceedings of the International Symposium (Ρέθυμνο, 23-25 Σεπτ. 2005)*, Ηράκλειο 2007.
- El Greco in Italy 1999: N. Hadjinicolaou (επιμ.), *El Greco in Italy and Italian Art. Proceedings of the International Symposium (Ρέθυμνο, 22-24 Σεπτ. 1995)*, Ρέθυμνο 1999.
- El Greco of Crete. Proceedings 1995: N. Hadjinicolaou (επιμ.), *El Greco of Crete. Proceedings of the International Symposium held on the Occasion of the 450th Anniversary of the Artist's Birth (Ηράκλειο, 1-5 Σεπτ. 1990)*, Ηράκλειο 1995.

F

- Fatourou-Hesychakis 1995: K. Fatourou-Hesychakis, «Philosophical and sculptural interests of Domenikos Theotokopoulos in Crete», στο: *El Greco of Crete. Proceedings* 1995, σσ. 45-68.
- Fatourou-Hesychakis & Hesychakis 2004: K. Fatourou-Hesychakis & M. Hesychakis, *Cretan Sources of Theotokopoulos' (El Greco's) Humanism*, Αθήνα 2004.
- Fernández Chicharro 1963: C. Fernández Chicharro, «Felipe II y su reacción ante el cuadro de Domenikos Theotokopoulos *El Martirio de San Mauricio* en San Lorenzo de El Escorial», *Revista de Archivos, Bibliotecas, y Museos* LXXI/1-2 (1963), σσ. 329-36.
- Fornari Schianchi & Ferino-Pagden 2003: L. Fornari Schianchi & S. Ferino-Pagden, *Parmigianino e il manierismo europeo*, κατ. έκθ., Πάρμα - Galleria Nazionale, 8 Φεβρ. - 15 Μαΐου 2003, Βιέννη - Kunsthistorisches Museum, 4 Ιουν. - 14 Σεπτ. 2003, Μιλάνο 2003.

G

- Galavaris 1995: G. Galavaris, «El Greco's image of St Francis of Assisi», στο: *El Greco of Crete. Proceedings* 1995, σσ. 383-96.
- Galicka & Sygietynska 2006: I. Galicka & H. Sygietynska, «Ein unbekannter Heiliger Franziskus in Ekstase del El Greco in Pollen», *Artibus et Historiae* 54 (2006), σσ. 147-60.
- Garrido 1999: C. Garrido, «La Anunciación de la Virgen del periodo italiano de El Greco en el Museo del Prado: Examen de su técnica de ejecución», στο: *El Greco in Italy* 1999, σσ. 139-48.
- Gratziou 1995: O. Gratziou, «"Domenikos Theotokopoulos ο δειξας". A commentary on a rare signature type of El Greco», στο: *El Greco of Crete. Proceedings* 1995, σσ. 69-74.
- Gudiol 1962: J. Gudiol, «Iconography and chronology in El Greco's paintings of St Francis», *The Art Bulletin* 44 (1962), σσ. 195-203.

H

- Hadermann-Misguisch 1995: L. Hadermann-Misguisch, «Permanence d'une tradition byzantine dans l'œuvre du Greco», στο: *El Greco of Crete. Proceedings* 1995, σσ. 397-407.
- Hadjinicolaou 2007: N. Hadjinicolaou, «The Iraklion Baptism of Christ», στο: *El Greco's Studio* 2007, σσ. 243-70.
- Held 1999: J. Held, «El Greco, "Die Blindenheilung"», στο: *El Greco in Italy* 1999, σσ. 125-37.

J

- Joannides 1995: P. Joannides, «El Greco and Michelangelo», στο: *El Greco of Crete. Proceedings* 1995, σσ. 199-214.
- Jones 1951: E.M. Jones, «The iconography of the *Falling Asleep of the Mother of God*», *Eastern Churches Quarterly* IX (1951), σσ. 101-12.

K

- Kagan 1982: R.L. Kagan, «El Greco and the Law», στο: J. Brown (επιμ.), *Figures of Thought: El Greco as Interpreter of History, Tradition and Ideas, Studies in the History of Art* ap. 11, National Gallery of Art, Ουάσιγκτον 1982, σσ. 79-90.
- Kagan 2007: R.L. Kagan, «The artist's clientele: El Greco as businessman», στο: *El Greco's Studio* 2007, σσ. 41-50.

L

- Legendre & Hartmann 1937: M. Legendre & A. Hartmann, *Domenikos Theotokopoulos called El Greco*, Λονδίνο 1937.
- London 1987: M. Acheimastou-Potamianou (επιμ.), *From Byzantium to El Greco. Greek Frescoes and Icons*, κατ. έκθ., Λονδίνο - Royal Academy of Arts, 27 Μαρτ. - 21 Ιουν. 1987, Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό Μουσείο, Αθήνα 1987.

M

- Maltezu 1991: C. Maltezu, «The historical and social context», στο: D. Holton (επιμ.), *Literature and Society in Renaissance Crete*, Καίμπριτζ 1991, σσ. 17-47.
- Mann 1986: R.G. Mann, *El Greco and His Patrons. Three Major Projects*, Καίμπριτζ 1986.
- Manzini & Frati 1969: G. Manzini & T. Frati, *L'opera completa del Greco*, Μιλάνο 1969.
- Marcucchi & Salerno 1956: A. Marcucchi & L. Salerno (επιμ.), G. Mancini, *Considerazioni sulla pittura*, τ. I-II, Ρώμη 1956.
- Marías 1992: F. Marías, *El Greco y el arte de su tiempo: Las notas de El Greco a Vasari*, Τολέδο 1992.
- Marías 1997: F. Marías, *El Greco. Biographie d'un peintre extravagant*, Παρίσι 1997.
- Marías 1999: F. Marías, «El Greco y los artistas de Italia: Venecia (1567-1570)», στο: *El Greco in Italy* 1999, σσ. 47-66.
- Marías & Bustamante 1981: F. Marías & A. Bustamante, *Las ideas artísticas de El Greco (Comentarios a uno texto inédito)*, Μαδρίτη 1981.
- Marini 1996: M. Marini, «Momenti della pittura nel palazzo di Caprarola / Moments of painting at Caprarola's Palace», στο: P. Portoghesi (επιμ.), *Caprarola*, Ρώμη 1996, σσ. 41-82.
- Martínez-Burgos García 2005: P. Martínez-Burgos García, «Devoción, decoro y ortodoxia: la pintura de El Greco en el contexto espiritual de la Contrarreforma, 1577-1600», στο: *El Greco. The First Twenty Years in Spain* 2005, σσ. 205-20.
- Martínez de la Peña 1967: D. Martínez de la Peña, «El Greco en la Academia de San Lucas (El primer documento cierto sobre la estancia del Greco en Italia)», *Archivo Español de Arte* XL (1967), σσ. 97-106.
- Mayer 1926: A.L. Mayer, *Dominico Theotocopuli El Greco*, Μόναχο 1926.
- Mayer 1935: A.L. Mayer, «De pintura española. Una obra juvenil del Greco», *Archivo Español de Arte y Arqueología* 11 (1935), σσ. 205-07.

N

- New York 2009: A. Drandaki (επιμ.), *The Origins of El Greco. Icon Painting in Venetian Crete*, κατ. έκθ., Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (ΗΠΑ), Νέα Υόρκη 2009.
- New York - London 2003-2004: D. Davies (επιμ.), *El Greco*, κατ. έκθ., Νέα Υόρκη - Metropolitan Museum of Art, 7 Οκτ. 2003 - 11 Ιαν. 2004, Λονδίνο - National Gallery, 11 Φεβρ. - 23 Μαΐου 2004, Λονδίνο 2003.

P

- Pallucchini 1937: R. Pallucchini, *Il politico del Greco della R. Galleria Estense e la formazione dell'artista*, Ρώμη 1937.
- Panagiotakes 2009: N.M. Panagiotakes, *El Greco: The Cretan Years*, Farnham 2009.
- Panagiotakis 1995: N.M. Panagiotakis, «Education and culture in Venetian Crete», στο: *El Greco of Crete. Proceedings 1995*, σσ. 19-28.
- Papadaki-Oekland 1995: S. Papadaki-Oekland, «El Greco's "Byzantinism". A re-evaluation», στο: *El Greco of Crete. Proceedings 1995*, σσ. 409-24.
- Papadaki-Oekland 2001: S. Papadaki-Oekland, «El Grecos kretische Periode: späte Nachklänge früherer Erfahrungen», στο: Wien 2001, σσ. 69-75.
- Partridge 1971: L. Partridge, «The Sala d'Ercole in the Villa Farnese at Caprarola. Part I», *The Art Bulletin* 53 (1971), σσ. 467-86, και «Part I», ό.π. 54 (1972), σσ. 50-62.
- Pérez de Tudela 2000: A. Pérez de Tudela, «Una carta inédita de El Greco al cardenal Alessandro Farnesio», *Archivo Español de Arte* LXXIII (2000), σσ. 267-68.
- Puppi 1999: L. Puppi, «Il duplice soggiorno veneziano del Greco», στο: *El Greco in Italy 1999*, σσ. 345-56.
- Puppi 2005: L. Puppi, «L'arrivo del Greco in Spagna», στο: *El Greco. The First Twenty Years in Spain 2005*, σσ. 1-12.

R

- Richter 1878: J.-P. Richter, «Abendländische Malerei und Plastik in den Ländern des Orients», *Zeitschrift für bildende Kunst* XIII (1878), σσ. 205-10.
- Robertson 1992: C. Robertson, «*Il Gran Cardinale*». *Alessandro Farnese as a Patron of the Arts*, Νιου Χέιβεν-Λονδίνο 1992.
- Robertson 1995: C. Robertson, «El Greco, Fulvio Orsini e Giulio Clovio», στο: *El Greco of Crete. Proceedings 1995*, σσ. 215-27.
- Rome 2010: F. Buranelli (επιμ.), *Palais Farnèse. De la Renaissance à l'Ambassade de France*, κατ. έκθ., Ρώμη - Palais Farnèse, l'Ambassade de France, 17 Δεκ. 2010 - 27 Απρ. 2011, Φλωρεντία-Μιλάνο 2010.
- Ronchini 1865: A. Ronchini, «Giulio Clovio», στο: *Atti e memorie delle RR. Deputazioni di storia patria per le provincie modenesi e parmensi*, τ. III, Μόδενα 1865, σσ. 259-70.
- Ruiz Gómez 2007: L. Ruiz Gómez, *El Greco en el Museo del Prado. Catálogo razonado*, Μαδρίτη 2007.

S

- Salas 1967: X. de Salas, «Un exemplaire des "Vies" de Vasari annoté par le Greco», *Gazette des Beaux Arts* LXIX (1967), σσ. 176-80.
- Santschi 1969: E. Santschi, «Contrats de travail e d'apprentissage en Crète Vénitienne au XIVE siècle d'après quelques notaires», *Revue Suisse d'Histoire* 19 (1969), σσ. 34-73.
- San Román 1910: F. de Borja de San Román y Fernández, *El Greco en Toledo*, Μαδρίτη 1910.
- San Román 1940-1941: F. de Borja de San Román Fernández, «Dos libros de la biblioteca del Greco. I: El Jenofonte de Florencia (1516)», *Archivo Español de Arte* XIV (1940-1941), σσ. 235-38.
- Soehner 1958-1959: H. Soehner, «Greco in Spanien. Teil II: Atelier und Nachfolge Grecos», *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst* IX-X (1958-1959), σσ. 147-242.

T

- The Illustrated Bartsch* 1979: H. Zerner (επιμ.), *The Illustrated Bartsch. Italian Artists of the Sixteenth-Century School of Fontainebleau*, τ. 32 (16.1), Νέα Υόρκη 1979.
- The Illustrated Bartsch* 1985: S. Boorsch & J. Spike (επιμ.), *The Illustrated Bartsch. Italian Masters of the Sixteenth Century*, τ. 28 (15), Νέα Υόρκη 1985.

V

- Vassilaki 1995: M. Vassilaki, «Three questions on the Modena Triptych», στο: *El Greco of Crete. Proceedings 1995*, σσ. 119-32.
- Vassilaki & Cormack 2005: M. Vassilaki & R. Cormack, «Domenikos Theotokopoulos, *The Baptism of Christ*. A recent acquisition of the Municipality of Heraklion, Crete», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 26 (2005), σσ. 227-39.

W

- Wethey 1962: H. Wethey, *El Greco and His School*, τ. I-II, Πρίνστον 1962.
- Wien 2001: S. Ferino-Pagden & F. Checa Cremades (επιμ.), *El Greco. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien*, Βιέννη 2001.

X

- Xydis 1995: A.G. Xydis, «El Greco's iconographical sources», στο: *El Greco of Crete. Proceedings 1995*, σσ. 141-59.